

CLAES GEJROT

Medeltiden i dataåldern

OM SVENSKT DIPLOMATARIUM IDAG

MITT FÖREDRAG KOMMER ATT behandla verksamheten vid Svenskt Diplomatarium och arbetet med den nationella utgåvan av svenska medeltidsbrev. Trots att det är våra äldsta historiska källor som är föremålet för redaktionens arbete vill jag redan från början betona att det inte är fråga om en bakåtsträvande eller gammalmodig institution. Det är snarare tvärtom: Diplomatariet har alltid varit modernt.

När amanuensen i Vitterhetsakademien och sedermera riksarkivarien Johan Gustaf Liljegren år 1829 publicerade den första delen i huvudserien var det efter flera år av intensivt arbete med insamling av material och transkriptioner. Hans satsning på en kronologiskt uppbyggd, tryckt textutgåva av allt för honom känt material var en verkligt modern satsning. Ingen hade tidigare vågat ge sig in på tillgängliggörande i stor skala på detta sätt. Denna första volym var ett privat initiativ, men i samband med att Riksdagen 1834 beslutade att den fortsatta tryckningen skulle bekostas hördes en del invändningar: Vad var det för mening med att låta skattemedel stödja ett sådant arbete? Kunde verkligen någon vara intresserad av vad som stod på gamla pergamentlappar? Liljegren försvarade sig kraftfullt i en tidningsartikel och pekade på det nyttiga i att historiskt källmaterial blev tillgängligt för alla – en framåtblickande, demokratisk inställning.

Ett problem med Liljegrens arbete (vol. 1–2) var emellertid att det inte kunde betraktas som fulländat när det gäller källkritiska principer och editionsfilologiska detaljer. Detta påpekades gärna av andra, samtida kännare av medeltidsdokumenten som kunde vara mycket kritiska mot vetenskapligheten i utgåvorna och mot urvalsprinciperna. Liljegrens efterträdare som diplomutgivare (vol. 3–5), riksantikvariern Bror Emil Hildebrand, lyckades bättre i dessa hänseenden. Hans noggrannhet och metodiska arbetssätt gjorde att verket mycket väl försvarar en plats bland historiska källutgåvor vid mitten av 1800-talet.

De två tidigaste utgivarna kan sägas spegla de dubbla sidor av textutgivningen som alltså bör balanseras mot varandra. Tillgänglighet och användbarhet ska förenas med vetenskaplig exakthet. Fortfarande präglas arbetet inom diplomatarieredaktionen av detta synsätt.

Diplomatarieverket består av en huvudserie och två sidoserier. Huvudserien är den kronologiska svit som inleddes av Liljegrens volymer vari alltså de äldsta texterna publicerades. Av olika skäl låg arbetet nere under långa perioder omkring förra sekelskiftet, men sedan mitten av 1930-talet finns en ordinarie diplomatarieredaktion. Till en början arbetade denna redaktion inom en kommitté knuten till Vitterhetsakademien. Från och med 1976 ingår emellertid Svenskt Diplomatarium i Riksarkivets reguljära organisation. För närvarande (2010) befinner sig utgivningen i huvudserien i slutet av 1370-talet. Arbetet pågår med det elfte bandets tredje häfte, innehållande material från år 1378.

I den äldsta av de två sidoserierna inleddes redan i slutet av 1800-talet en utgivning av brevmaterialet från och med 1401. Arbetet i denna serie avbröts dock med år 1420. I den andra sidoserien har ett stort antal Vatikandokument rörande Sverige publicerats. Den senast publicerade boken (2008) i denna svit är volymen med de texter om svenskar som bevarats i de medeltida delarna av den påvliga penitentiariens arkiv.

Serie	Förkortas	Omfattar tiden
<i>Diplomatarium Suecanum</i> (huvudserien) vol. 1– (1829–)	DS	”817”– (fort- löpande)
<i>Svenskt Diplomatarium fr.o.m. år 1401</i> vol. 1–4 (1875–1904; utgivningen avbruten)	SD	1401–1420
Diplomatarium Suecanum, Appendix: Acta Pontificum Suecica, I: <i>Acta Cameralia</i> , vol. 1–2 (1936–1957)	APS Cam.	1062–1492
II: <i>Acta Poenitentiariae (Auctoritate Papae</i> , 2008)	APS Poen.	1410–1526

Totalt har cirka 13 000 brevtexter hittills utgivits av de drygt 41 000 texter som i någon form har bevarats till våra dagar.¹ Under de år som gått sedan starten har den kronologiska uppläggningsen och i stort sett samma sidlayout behållits, men själva utgivningsarbetet har förstås utvecklats på olika vis och moderniserats. Innehållsammanfattningarna (registerna) är idag fylligare, de historiska kommentarerna och hänvisningarna fler, men kanske är det framför allt de rent språkvetenskapliga metoderna som förändrats mest. Det är alltså en allt igenom modern redaktion som idag arbetar med textutgivningen. Låt oss titta på några centrala delar i arbetet och inledningsvis säga något allmänt om den *utgivningsnivå* som Diplomatariet har valt att lägga sig på.

I princip kan man tänka sig fyra olika nivåer eller modeller för återgivandet i tryck av en urkund. Den första och mest exakta nivån är en *faksimilutgåva*, det vill säga helt enkelt en avfotografering av förlagan. Stora faksimilverk, oftast dyrbara att framställa och köpa, har tidigare tryckts i olika omgångar. I och med att det numer är relativt enkelt att publicera bilder via nätet har bokalternativet mer eller mindre övergivits. En andra nivå utgörs av den metod som resulterar i en *diplomatarisk utgåva*. I detta fall strävar man efter att i tryck så troget som möjligt

återge förlagans text, som aldrig rättas. Här kan ingen normalisering av något slag förekomma. Om förkortningar upplöses markeras dessa noga. Den direkta motsatsen till detta är en *normaliserad utgåva*, en tredje tänkbar väg att gå, där utgivaren bemödar sig om att återge förlagan så att resultatet blir maximalt läsarvänligt. Ortografi, interpunktion och styckeindelning normaliseras i detta fall fullt ut. Svenskt Diplomatarium följer ingen av dessa tre nivåer. Redaktionen har i stället valt att arbeta enligt en fjärde modell för utgivningen, en utgivningsnivå som snarast kan kallas *modifierad diplomatisk*. Denna innebär ett slags mellanläge där förlagan ska följas noga men där metoden ändå medger en försiktig normalisering i vissa avseenden (till exempel när det gäller bruket av stora och små bokstäver) för att underlätta läsningen av texterna.

Hur presenteras då ett medeltidsbrev i Diplomatariet? Kärnan är naturligtvis den utgivna *brevtexten* som alltså ederas noggrant efter förlagan med få normaliseringar. En viktig princip för diplomatarieredaktionen är att arbeta med en *huvudförlaga*. Om endast ett medeltida textvittne föreligger är valet av denna huvudförlaga oproblemiskt, men om flera förlagor finns måste ett val ske. Om originalbrevet är bevarat i läsbart skick används förstås detta, om så inte är fallet används den avskrift som utgivaren anser ger den bästa texten. Denna huvudförlaga styr ortografi och variantval. Före brevtexten trycks en *regist* där innehållet redovisas på modern svenska. Vår ambition är att få med alla sakuppgifter och endast utesluta de rent formella delarna. Så följer ett avsnitt med *kommentarer*, det vill säga uppgifter om trädning, kodikologiska detaljer av olika slag, och hänvisningar till relevant litteratur. Efter brevtexten finner användaren uppgifter om eventuella medeltida *baksidesnoteringar* och information om bevarade *sigill*. Avslutningsvis förses brevet med två olika *notapparater*. Den första innehåller rent textkritiska kommentarer, till exempel signifika varianter i andra textvittnen och förslag till rättelser av misstänkta felaktigheter i huvudförlagan. Den andra notapparaten är inriktad på historiska detaljer eller identifieringar

av personer och orter. Här återfinns också filologiska diskussioner och förklaringar, till exempel diskussioner om tolkning av ord och uttryck.²

Den filologiska specialiseringen har tidigare nämnts. Hur ser språkfördelningen ut när det gäller de svenska medeltidsbrev? Under de första två århundradena – de äldsta originalbrev är från 1160-talet – var brevspråket givet. Latin var det enda giltiga alternativet. En våg av skriftlig, latinsk kanslitradition sköljde in över de nordliga länderna, under och efter kristnandeprocessen. I Sverige dröjde det till mitten av 1300-talet innan svenskan fick fäste som brevspråk. (Detta kan jämföras med förhållandena i Norge, där norskan redan tidigt används i diplom.) Men i och med Magnus Erikssons Landslag blir svenskan accepterad. I landslagens jordabalk anbefalles i *explicita ordalag* det svenska språket för ägorättsliga urkunder och dombrev: ”Skulu ok all bref · konunx · laghmanz ok hæræzhøfdinga · J thylikum malum · ok andrum · a · suensko skrifuas.”³

Beslutet måste ha varit väntat och möjligen efterlängtat. Det tar nämligen förvånansvärt kort tid för svenskan att vinna terräng som diplomspråk. Nedanstående uppställning visar förändringen i styrkeförhållandet mellan de två språken. Siffrorna har tagits fram med hjälp av Diplomatiets huvudkartotek (SDHK, se nedan). Undersökningen har inte tagit hänsyn till andra brevspråk än svenska och latin.

<i>Period</i>	<i>Andel brev på latin</i>	<i>Andel brev på svenska</i>
1300–1310	98 %	2 %
1340–1350	95 %	5 %
1360–1370	70 %	30 %
1410–1420	29 %	71 %

Man kan se hur svängningen påbörjas direkt under decennierna efter 1350. Efter 1420 är sedan fördelningen relativt konstant under resten av medeltiden. Latinet försvinner inte utan är kvar som ohotat brevspråk i kyrkligt material och används ofta i kontakterna med utlandet. Förutom

svenska och latin förekommer sporadiskt ytterligare språk i materialet, främst medellågtyska, men relativt sett är det inte fråga om något större antal brevtexter. Den växande andelen svenska brev har givetvis inneburit att arbetet på diplomatarieredaktionen har anpassats efter detta. Vi arbetar alltså idag med utgivning på *två medeltida huvudspråk* som blandas i editionerna och delvis måste ha egna specialregler.

Under medeltiden var skillnaderna mellan latin och folkspråken stora i fråga om standardisering av stavning. Den fornsvenska vi möter i breven är mycket långt ifrån något som skulle kunna kallas för ett enhetligt skriftspråk. Latinet har visserligen ett antal kända medeltida stavningsvarianter, men sammantaget och i jämförelse med folkspråket präglas latinet av formregelbundenhet och standardiserad ortografi. I Diplomatariets editioner återges, oavsett brevspråk, förlagans *ortografi*. För att ge en bild av hur vacklande ortografin kan vara i svenska texter har jag här listat alla förekomster av ordet ”häradshövding” i det senast utgivna häftet av Svenskt Diplomatarium (gällande år 1377):

<i>Belägg</i>	<i>DS nr</i>
hærræzhøffdonge	9382
hærradzhøfdhingøn	9383
hæradzhøfthinganom	9394
hærazhøfdhinge	9403, 9407
hæradzhøffdinge	9415
hærazhøfthinghanom	9418
heretzhøfthingans	9451
hæradzhøfthinganom	9454
hæradzhøfthingom	9455
hæradzhøfthingom	9457
hærazhøfdhinganom	9472
underhæradzhøfdinge	9473
hærazhøfdinghe	9477, 9511
hærazhodinge	9501
hærræzhofdingians	9536
hæradz høfdhingom	9541

hærezhofdingians	9544
hæritzhøfthinge	9549
hæradzhøfthingom	9550
hæretzhøfdhingen	9561
hæradzhøfthinge	9564
hæradzhøfthingin	9565
hæratzhøfdhinge	9600
hæratzhøfdhingianom	9603
hæradz høfthingom	9605
hæradzhøffthingom	9606
herezhøfthungans	9608
hærazhøfdingian	9609
hæratzhøfdhingianom	9611
h[æ]radzhøfthinganom	9622
hæretzhøfdinge	9631
hærethzhøfthinnom	9633

Som synes representeras ordet här i olika kasus, men även om man bortser från detta är antalet stavningsmöjligheter överväldigande stort. Översikten visar att det faktiskt bara är ett par gånger som ordet angivits på exakt samma vis. En sådan uppsättning skiftande skrivningar av ett enda ord visar tydligt hur omfattande den formella osäkerheten kan vara i ett svenskt skriftspråk som ännu är under uppbyggnad och således saknar standardiserade former. Det är för övrigt inte ovanligt att stavningen av samma ord varierar hos en och samma skrivare inom en avgränsad text.

Den redaktionella hanteringen av språken skiljer sig åt när vi kommer till *upplösningen av förkortningar*. I de svenska texterna (liksom i texter på medellågtyska och andra folkspråk) markeras alla förkortade delar av alla ord med kursivering. Därmed kan läsaren omedelbart se vilka delar av ett ord som inte är utskrivna utan är ett resultat av utgivarens antagande om vad skrivaren i det aktuella fallet avsåg.

I latinska texter redovisas abbreviaturer regelmässigt i person- och ortnamn. Därutöver sker detta endast undantagsvis i sådana ord där

förkortningens upplösning kan anses osäker. Normalt markeras alltså inga förkortningar. Förklaringen finns förstås i den formella stabilitet som latinet uppvisar i motsats till svenskan, vilket vi redan varit inne på. Antalet förkortningar i latinsk text är mångdubbelt fler än i de folkspråkliga, och det är som regel helt oproblemiskt att tolka dem. Denna språkberoende, växlande metod är egentligen inte förvånande, eftersom den följer dagens normala praxis i vetenskapliga editioner på respektive språk. Som ett kuriosum kan här nämnas att ett tidigt försök faktiskt gjordes att kursivera samtliga upplösta abbreviaturer, oavsett brevspråk. Detta ultramoderna försök ägde rum i den första volymen i en av Diplomatiets sidoserier, där således även de latinska ordens förkortningar markerades, och de är många. Det är föga förvånande att utgivaren snart gav upp denna ambition som rönt kritik och säkerligen ledde till besvärlig korrekturläsning. Det kan noteras att den kritiserade redaktören som en motreaktion till och med slog om helt, och fortsättningsvis i denna serie (avslutad 1904, se översikten ovan) markerades inga förkortningar överhuvudtaget, inte ens i folkspråkliga texter!

Svenskt Diplomatariums huvudkartotek

Vid den ovan omtalade nystarten på trettioalets utsågs arkivmannen Ernst Nygren till ansvarig redaktör. Ett av hans första beslut avsåg arbetets inriktning. Det var ett viktigt – och modernt – vägval. Han ansåg nämligen att det som först av allt krävdes var en totalinventering av det svenska brevmaterialet. Tidigare utgåvor hade i princip utgått från det material som man utan större ansträngningar fann på Riksarkivet och större svenska bibliotek. Nu ville man skaffa sig en så fullständig överblick som möjligt, och en mycket omfattande genomsökning efter brevtexter från hela medeltiden igångsattes. Detta arbete, som medförde många resor runt om i landet, kom i realiteten att försena den fortsatta utgivningen, men eftersom resultatet av inventeringen blev så betydelsefullt överser man lätt med detta. Det kortregister som skapades kom inom redaktionen att kallas *huvudkartoteket*. Ända fram till nittioalets var det-

ta strikt kronologiska register med kort skrivna för hand eller på skrivmaskin det verktyg som forskare inom och utom redaktionen använde för att skaffa information om det svenska diplomaterialet i dess helhet. Det är viktigt att poängtera att registerkorten var baserade på brevtexter: ett kort kunde alltså innehålla information om flera handskrifter.

I början av 1990-talet var det tid för en radikal modernisering av huvudkartoteket, och en överföring av registret till en databas inleddes. Varje kort över en brevtext blev en post i databasen, och i princip all information på korten bibehölls, förtydligades och utvidgades. Själva inskrivningsarbetet utfördes av extern arbetskraft som rekryterats inom ett större arbetsmarknadsprojekt. När denna digitalisering var färdig – inskrivningen tog cirka fem år – lanserades en första version av databasen på cd-skivor. Sedan 2003 finns Svenskt Diplomatariums huvudkartotek (SDHK) i form av en gratis söktjänst på Riksarkivets och Diplomatiets webbsidor och är idag den naturliga ingången, portalen, för dem som behöver använda medeltidsbrevens i sin forskning eller av andra skäl nå kunskap om källmaterialet. Under åren som gått sedan den första lanseringen har SDHK ständigt byggts ut.

Redan 2004 kunde Diplomatiets via SDHK erbjuda sina användare att söka i och läsa brevtexter online, en funktion som blivit populär och mycket utnyttjad, bland annat av dem som tidigare haft långt till bokserien på bibliotekens hyllor. Elektroniska manus fanns endast till de häften som utgavs efter 1990. För de delar av bokverket som trycktes före 1990 fanns endast de tryckta sidorna. Totalt var det fråga om ungefär 12 000 sidor (motsvarade i stort sett lika många brevtexter) som nu skulle överföras till sökbara textfiler. Digitaliseringen blev ett komplicerat projekt som tog flera år att genomföra och till hälften finansierades genom bidrag från Vitterhetsakademien, till hälften av Riksarkivet. Arbetet bestod av tre steg. Först skannades hela verket, vilket i sig var ett tidskrävande arbete. Nästa moment var att överföra bildfilerna till elektronisk, sökbar text (OCR-läsning). För båda dessa delar av projektet anlätades privata företag. Även om skanning och inläsning höll en gene-

rellt god kvalitet återstod nu det tredje steget i processen, nämligen en serie kontroller och ren korrekturläsning. Arbetet utfördes inom redaktionen som lyckades eliminera en stor mängd fel. Trots kontrollerna var det rimligt att misstänka att ytterligare fel kunde dölja sig i de maskinlästa texterna. Denna brist åtgärdades på två sätt. För det första beslöt vi att koppla bilder av de ursprungliga boksidorna till varje brevtextr i databasen så att den elektroniska texten kunde jämföras med de tryckta förlagorna. För det andra infördes ett så kallat rapportfält, och genom denna funktion kunde (och kan) användarna fortlöpande meddela redaktionen så snart ett fel upptäckts.

Rapportfältet kan också användas för andra typer av rättelser, tillägg eller kommentarer som redaktionen bör få kännedom om. Det kan till exempel röra sig om identifieringar av personer eller orter. Denna möjlighet till kommunikation med avnämarna är till gagn för det redaktionella arbetet på många sätt, och det kommer regelbundet in nya felrapporter.

Trots de stora insatser som gjordes med kortregistret vid mitten av förra seklet, finns det ännu många brevsamlingar som kan komplettera huvudkartoteket. Sedan nittioalet har därför också ett parallellt nyregistreringsarbete pågått. Till exempel hade de stora kopieböckerna inte fullt ut genomgåts när digitaliseringen igångsattes, inte heller hade alla Vatikantexter tagits med.

Ytterligare en stor utvidgning av SDHK är aktuell i en snar framtid. Ett fotograferingsprojekt har under några år pågått vid Riksarkivet, och en första del av arbetet är snart klar. Då kommer digitala bilder av originalbrev i Riksarkivets pergamentbrevsamling att fogas till de aktuella breven i databasen. Ambitionen är att därefter fortsätta med pappersoriginal och medeltida kopieböcker. Fotograferingen av pergamentsoriginalen har även omfattat de under breven bevarade sigillen, och de digitala bilder som nu kommer att bli tillgängliga kan sägas komma att komplettera det svenska sigillverk i bokform som påbörjades av rikshealdikern Harald Fleetwood men aldrig fullbordades.

Diplomatariet som kunskapscentrum

Med diplomatik avses det vetenskapliga studiet av medeltidsurkunder i vid bemärkelse, inkluderande paleografi, kodikologi, kronologi, sfragistik och andra specialområden. I Sverige finns inte diplomatik som ett universitetsämne, men inom diplomatarieredaktionen finns personer med rätt kompetens. Genom ett direkt samarbete med Stockholms universitet anordnas numer regelbundet kurser och föreläsningar i bland annat medeltidsbrevens paleografi för mastersstudenter i medeltidskunskap. Besökande forskare och studenter får dessutom hjälp och handledning i den utsträckning som resurserna medger. En stor fördel i detta sammanhang är det specialbibliotek som finns knutet till redaktionen. Diplomatariets bibliotek har med hjälp av ett par testamentariska donationer under åren kunnat utrustas med litteratur särskilt inriktad på diplomatik.

Ett nytt område för urkundsutgivningen är de möjligheter som fullt integrerade näteditioner kan ge. Diplomatariet arbetar på en bra och långsiktig lösning för att presentera digitala utgåvor som ansluter till en för framtiden hållbar internationell standard för kodning. Som nämndes tidigare finns de tryckta texterna redan nu i en enkel, men sökbar form kopplade till SDHK. Arbetet pågår emellertid med att hitta metoder som kan utveckla presentationen av texterna. Diplomatariet deltar aktivt i några nya internationella projekt som har digitala urkundsutgåvor som sitt huvudsyfte. Här kan nämnas till exempel den europeiska grupp av urkundsutgivare som på franskt initiativ arbetar på en gemensam presentation av texter, ADEEL (*Album diplomatique européenne en ligne*) och det nordiska samarbetet inom MENOTA (*Medieval Nordic Text Archive*).

Sammanfattningsvis kan man säga att Svenskt Diplomatarium, ända från Liljegrens tankar om tillgänglighet till dagens vetenskapliga utgivning i tryckt och digital form, sedan snart två sekler är ett modernt utgivningsföretag.

NOTER

1. Ca hälften av dessa texter är bevarade i original, varav merparten – 17 000 – på pergament. Resterande texter är kända genom medeltida eller eftermedeltida avskrifter.
2. Diplomatiets editionsprinciper finns utgivna i inledningen till det elfte bandets första häfte (Svenskt Diplomatarium 11:1, Stockholm 2006).
3. Citatet ur Wiktorsson, P.-A. (utg.), *Magnus Erikssons Landslag enligt Cod. Ups. B 23*, Stockholm 1989, s. 63. – Om brevspråk i de nordiska länderna se *Kulturhistoriskt lexikon*, bd 3, sp. 91ff.
4. Claes Gejrot är huvudredaktör för Svenskt Diplomatarium, Riksarkivet, och docent i latin.